

Michał Michalak

Uniwersytet Gdański

ORCID: 0009-0009-6810-0968

Przedstawienia przyłbic z drugiej połowy XIV i pierwszej ćwierci XV stulecia w ikonografii z terenów państwa krzyżackiego

<https://doi.org/10.26881/porta.2023.22.01>

Słowa kluczowe: przyłbice, Prusy Krzyżackie, Poliptyk Grudziądzki, retabulum z Fromborka, szafa relikwiarzowa z Kwidzyna

Keywords: visored bascinet, Teutonic Order in Prussia, Poliptych of Graudenz, retabulum from Frombork/Fraueburg, reliquary wardrobe from Kwidzyn

W artykule zostały zaprezentowane wyniki analizy bronioznawczej poświęconej przedstawieniom przyłbic w dziełach sztuki gotyckiej z przełomu XIV i XV w., powstałych na terenie państwa krzyżackiego¹. Badane wizerunki to malowidła z: kaplicy Wszystkich Świętych w bazylice Mariackiej w Gdańsku (obecnie kaplica Ludzi Pomorza), Poliptyku Grudziądzkiego, retabulum z Fromborka oraz szafy relikwiarzowej z Kwidzyna. Ponadto w rozważaniach uwzględniono nieomawiany jak dotąd przez bronioznawców wyrób gotyckiego złotnictwa gdańskiego, czyli cyborium pochodzące z kościoła Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Chojnicach, które obecnie znajduje się w skarbcu Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie.

Zagadnienie przyłbic przedstawionych w ikonografii z terenów pruskiego państwa zakonu krzyżackiego nie jest w literaturze naukowej zupełnie nowe. Niektóre dzieła omówione w tym tekście były już wcześniej reprodukowane i pobieżnie omawiane w literaturze przedmiotu. Jako pierwszy informacje na ten temat ogłosił niemiecki badacz Bernhard Engel na początku XX w.² W serii artykułów poświęconych owym wizerunkom uczony zaprezentował w postaci rysunków elementy uzbrojenia ochronnego przedstawione w malowidłach.

¹ Niniejsza praca została przewidziana jako pierwsza część badań nad wizerunkami przyłbic w źródłach ikonograficznych pochodzących z terenów Prus Zakonnych, Śląska i ziem należących do Korony Polskiej. Pragnę w tym miejscu podziękować za cenne wskazówki: Panu prof. Jackowi Friedrichowi oraz Panu Adamowi Iwanowskiemu z Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie. Pani Natalii Michalak dziękuję za przetłumaczenie streszczenia na język angielski.

² Bernhard Engel, *Waffengeschichtliche Studien aus dem Deutschordensgebiet*, „Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde” 1900–1902, Bd. 2, s. 348–349, Fig. 1; 1902–1905, Bd. 3, s. 37–40.

Spośród prac polskich bronioznawców dotyczących uzbrojenia wojsk krzyżackich należy wymienić powojenne pozycje autorstwa Andrzeja Nowakowskiego, Krzysztofa Kwiatkowskiego oraz książkę zredagowaną przez Andrzeja Nadolskiego, w której zamieszczono również wizerunki ikonograficzne z terenów Prus Zakonnych³. We wszystkich tych publikacjach brakuje jednak szerszej analizy porównawczej wzmiankowanych dzieł, które stanowią zasadniczy temat tej pracy, dlatego warto zapełnić tę lukę.

Należy również wspomnieć o artykułach na temat czternastowiecznych hełmów, odkrytych na terenie państwa krzyżackiego, tj.: przyłbicy z Olsztyna, o której pisał Andrzej Nowakowski, oraz toruńskiej przyłbicy *pekilhube* omówionej przez Wojciecha Wasiaka i Mariana Głoska⁴. Oba zabytki stanowią pewien punkt odniesienia w badaniach, także ikonograficznych, nad uzbrojeniem państwa krzyżackiego.

Genezę i wczesne formy rozwojowe późnośredniowiecznych hełmów z ruchomą zasłoną twarzy omówił Marcin Glinianowicz w artykule dotyczącym zasłony typu „psi pysk” z warszawskiego Muzeum Wojska Polskiego⁵. Dzieła sztuki, którymi zająłem się w tej pracy, zostały częściowo opisane także w literaturze poświęconej sztuce gotyckiej z terenów Pomorza Gdańskiego, Warmii i ziemi chełmińskiej⁶. Jednak warto ponownie zbadać wymienione we wstępie wizerunki i zestawzić je z ikonografią pochodzącą również z innych krajów Europy Środkowej i Zachodniej oraz z dostępnymi, zachowanymi do dzisiaj oryginałami hełmów z przełomu XIV i XV stulecia. W tekście zostały omówione

³ Andrzej Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w.*, Łódź 1980; *idem*, *Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia*, Łódź 1994, fig. 55–57; Krzysztof Kwiatkowski, *Wojska Zakonu Niemieckiego w Prusach 1230–1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń 2016; *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. Andrzej Nadolski, Łódź 1990.

⁴ Andrzej Nowakowski, *Średniowieczny hełm z Olsztyna*, „Rocznik Olsztyński” 1989, t. 16, s. 147–154; Marian Głosek, Andrzej Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, R. 28, z. 1; Wojciech Wasiak, *Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pekilhube z Kościoła w Strzelnikach koło Brzegu* [w:] *Broń i wojna w dziejach człowieka*, red. Katarzyna Badowska, Wojciech Wasiak, Piotr Łuczak, Łódź 2009, s. 117–131; Marian Głosek, Wojciech Wasiak, *Nowe spojrzenie na problem przyłbicy pekilhube z Torunia* [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. Paweł Kucypera, Piotr Pudło, Toruń 2011, s. 126–154.

⁵ Marcin Glinianowicz, *Zasłona typu „psi pysk” ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2010, t. 6, s. 199–200.

⁶ Chodzi o Poliptyk Grudziądzki, retabulum z Fromborka oraz relikwiarz kwidzyński oraz cyborium pochodzące z kościoła Jana Chrzciciela z Chojnic, przechowywane obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie. Por. Jerzy Domaśłowski, Alicja Karłowska-Kamzowa, Adam S. Labuda, *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa 1990; Kinga Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej i Warmii*, Wrocław 1987; Alicja Karłowska-Kamzowa, *Kontakty artystyczne z Czechami w malarstwie gotyckim Śląska, Pomorza Wschodniego i Kujaw*, „Folia Historiae Artium” 1980, nr 16.

bowiem inne zabytki, które jak dotąd nie zostały poddane analizie w literaturze bronzoznawczej.

Hełmy z ruchomą zasłoną twarzą, występujące na terenie Europy Środkowej i Zachodniej w okresie późnego średniowiecza, należą do odmiany, najbardziej kojarzonej z późnośredniowiecznym rycerstwem i walką konną. Moment pojawienia się tego rodzaju osłon głowy oraz ich użytkowania nie zostały jeszcze całkowicie wyjaśnione. Przyjmuje się, że są dwie drogi rozwojowe odmiany przyłbic „starszego typu” (łac. *cassida*, *caleptra*; niem. *hube*). Bronzoznawcy doszukują się początków wytwarzania tej formy uzbrojenia ochronnego w końcu XIII w. lub we wczesnych latach XIV w.⁷ Ikonografia z lat osiemdziesiątych XIII w. ukazuje wizerunki hełmów garnczkowych o zaokrąglonych szczytach oraz mocowanych po bokach, ruchomych osłonach dolnej partii twarzy i szyi⁸. Na początku XIV stulecia zaniechano tego rozwiązania. Prawdopodobnie najwcześniejsze przedstawienie przyłbicy pochodzi z hiszpańskiego dzieła *Crònica de Bernat Desclot* (*Crñnica de Pere el Gran*) z lat 1283–1285⁹, niestety jakość nie pozwala wysunąć ostatecznego wniosku. Dlatego za najwcześniejsze przedstawienie tej odmiany osłon głowy uznaje się modlitewnik *Les Heures de Jeanne d'Évreux, reine de France* z ok. 1325 r.¹⁰ Na kartach tego rękopisu widać wczesny rysunek basinetu z zasłoną mocowaną na zaczepach skroniowych, mającą dwie wizury i środkową część owalnie uwypukloną do przodu¹¹. W tym wczesnym okresie istnienia przyłbic mamy do czynienia z hełmami, których dzwony były niejako formalną kontynuacją hełmów garnczkowych, czego przykładem jest hełm zaprezentowany w *Psalterzu Luttrella* z ok. 1340 r. Natomiast drugą drogą rozwoju przyłbic stanowiły szłomy-basinet, wywodzące się raczej z dawnych form stożkowych¹². Zasłonę twarzą mocowano w nich na jednym zaczepie czołowym lub na dwóch zawiasach skroniowych.

Ikonografia z terenów Włoch i Anglii prezentuje rycerzy noszących przyłbice mniej więcej od lat trzydziestych XIV w., przy czym w tym okresie można już zaobserwować okazy z zasłonami mocowanymi na zawiasach skroniowych. Innym rozwiązaniem technicznym było doczepianie ruchomego nosała, w dolnej części przytwierdzanego do czepca kółczego i mocowanego do zaczepu czołowego na hełmie¹³. Wynalazek ten cieszył się popularnością w okresie 1340–1370, w ikonografii z pierwszej połowy XV w. również można znaleźć jego przedstawienia.

⁷ Glinianowicz, *Zasłona typu „psi pysk”...*, s. 199–200.

⁸ *Ibidem*, s. 199.

⁹ *Crònica de Pere el Gran*, <https://www.lluisvives.com/obra/cronica-de-pere-el-gran-manuscrit--0/> [dostęp: 10.11.2023].

¹⁰ Jean Pucelle, *Les Heures de Jeanne d'Évreux, reine de France*, The Met Cloisters, New York, <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/470309> [dostęp: 10.11.2023].

¹¹ *Ibidem*, s. 200–201.

¹² *Ibidem*, s. 199–200.

¹³ *Ibidem*, s. 202.

Prawdopodobnie w Niemczech ok. połowy XIV w. skonstruowano zasłonę klapową (niem. *Klappvisier*), którą mocowano na jednym zawiasie czołowym. Klappvisiery rozpowszechniły się w Europie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIV w., czego przykładem może być znalezisko z Siedlątkowa nad Wartą w Wielkopolsce¹⁴. Tak jak ruchome nosale, hełmy z zasłonami mocowanymi czołowo prawdopodobnie służyły zbrojnym z terenów Europy Środkowej i Wschodniej przynajmniej do lat dwudziestych i trzydziestych XV w. Czasem zasłonę wykuwano w nietypowy, wydłużony kształt przypominający pysk zwierzęcy. Kształt ten istniejące obecnie bractwa rycerskie nazwały „krecim pyskiem”. Jako analogię można przywołać egzemplarze z muzeów w Veste Coburg lub w Leeds¹⁵. Wszystkie eksponaty datowane są na drugą połowę XIV w. Na Śląsku w ikonografii występują głównie wizerunki przyłbic z zasłonami o takim kształcie i mocowanymi na zaczepie czołowym¹⁶. W tym okresie kształty zasłon bywały jednak różne, co potwierdzają przedstawienia z wielu krajów europejskich. Być może już w latach sześćdziesiątych lub siedemdziesiątych XIV w. zaczęto wykuwać montowane na zawiasach skroniowych, „kultowe” zasłony typu „psi pysk”, których popularność utrzymywała się aż po lata trzydzieste XV w., a okres ich sporadycznego użytkowania trwał zapewne jeszcze dłużej. Przykładami są trzy niemieckie nagrobki z lat trzydziestych XV w.: Konrada von Brandscheita w dawnym kościele kolegiackim Sankt-Marien-Stiftskirche w Kyllburgu (1438); Eberharda Stoltza von Gaubickelheima w kościele parafialnym w Partenheim (1439) – oba na terenie Palatynatu Reńskiego; oraz Konrada Sinolta w kościele w Überau w Hesji (1439)¹⁷. W ikonografii z Europy Zachodniej są też przedstawione zasłony o innych kształtach. Oprócz „psich pysków” i „krecich pysków” wykuwano zasłony o kształcie zbliżonym do współczesnego pługa, pod koniec XIV w. zaś stały się popularne w Europie zasłony o przodzie bardziej zaokrąglonym, przypominające cedzak, mocowane na zawiasach skroniowych.

Okolo 1400 r. czepce z kolczugi montowane do przyłbic coraz częściej zastępowano podbródkiem i nakarczkiem z blachy (na początku zapewne złożonym z kilku folg, o czym dalej), tworząc w ten sposób rozbudowaną wersję przyłbicy starszego typu nazywaną *grand basinet*. Z czasem jej cechą charakterystyczną stała się zasłona o kształcie cedzaku (durszlaku)¹⁸. Montowano także

¹⁴ Zdzisław Żygulski jr, *Broń w dawnej Polsce na tle Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982, s. 100; Andrzej Nadolski, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologii i Etnografii” 1963, nr 15, s. 89–93.

¹⁵ Matthias Goll, *Iron Documents. Interdisciplinary Studies on the Technology of Late Medieval European Plate Armour Production between 1350–1500*, Philosophical Faculty of University of Heidelberg, 2013, ref arm: 2082, 1528 [rozprawa doktorska].

¹⁶ Robert Heś, *Uzbrojenie rycerskie na Śląsku w XIV wieku*, Wrocław–Racibórz 2007, s. 28–32.

¹⁷ Konrad von Brandscheit, <https://effigiesandbrasses.com/898/4539> [dostęp: 26.02.2024]; Eberhard Stoltz von Gaubickelheim, <https://effigiesandbrasses.com/3070/6441> [dostęp: 26.02.2024]; Konrad Sinolt, <https://effigiesandbrasses.com/3476/6737> [dostęp: 26.02.2024].

¹⁸ *Effigies & Brasses*, s. 101, <http://effigiesandbrasses.com/search/?manuscript=4485&page=16> [dostęp: 27.07.2019].

zasłony typu „psi pysk”, czego przykładami są wczesne grand basinety z zasłoną „psi pysk”: *effigies* datowane na koniec XIV i początek XV w. z Pałacu Dożów w Wenecji, lub z Musée de l' Armée w Paryżu¹⁹. Wielkie basinety były popularne zwłaszcza we Francji i w Anglii, a także w różnych odmianach w Niemczech. *Nota bene* w krzyżackich źródłach, rachunkach z początku XV w., pojawia się termin *helme mit berten*, oznaczający zapewne przyłbice *grand basinet*²⁰. W tym czasie, czyli w pierwszej dekadzie XV stulecia, na terenie Italii skonstruowano najdoskonalszą późnośredniowieczną osłonę głowy w postaci przyłbicy *armet*²¹. Dzwon hełmu był otwierany na boki. Zasłona we wczesnej fazie miała różną formę, lecz już w drugiej dekadzie XV w. pojawiły się optymalne dla niej kształty dziobu. Dodatkowo konstrukcję wzmacniano podbródkiem i płytowymi osłonami dolnej części twarzy, mocowanymi za pomocą tarczki potylicznej przytwierdzonej z tyłu dzwonu.

Analizowane w tym artykule hełmy z ruchomymi zasłonami twarzowymi zostały zobrazowane również na późnośredniowiecznych wizerunkach powstałych na terenach pruskiego państwa Zakonu Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Jako pierwsze opisałem nieistniejące już malowidła tablicowe (dwa panele ołtarzowe) z dawnej kaplicy Wszystkich Świętych bazyliki Mariackiej w Gdańsku (il. 1, 3)²². W literaturze polskojęzycznej ich reprodukcje zostały zaprezentowane przez Andrzeja Nowakowskiego i Krzysztofa Kwiatkowskiego. Jak wspomniano, pierwszym badaczem, który zainteresował się przedstawionymi tam okazami uzbrojenia, był Bernhard Engel, dzięki czemu dysponujemy rysunkami interesujących fragmentów dzieł²³. Datacja wizerunków została ustalona na ok. 1375 r. Na przerysach wykonanych przez Andrzeja Kleina (na podstawie rysunków Engela) można zauważyć trzy fragmenty ze zbrojnymi noszącymi przyłbice.

Pierwszy fragment ukazuje dwie postaci (il. 1). Postać z prawej strony nosi hełm o dzwonie zakończonym niewielką sterczyną. Można w nim dostrzec podobieństwo do dzwonu nowojorskiej przyłbicy z zasłoną „psi pysk”, mocowanej na zawiasie czołowym (Metropolitan Museum of Art, 04. 3 238 ref_arm 2136, według Augusta Boera-Bronta) oraz paryskiej, przechowywanej w Musée de l'Armée (h 22ref_arm 1551, według Matthiasa Golla, il. 4)²⁴. Zasłona typu „psi pysk”, nieco uniesiona, jest mocowana na zawiasach skroniowych. Ma trumienne wizurę (dwie wizury) i grupę otworów wentylacyjnych. Przednia część

¹⁹ Glinianowicz, *Zasłona typu „psi pysk”...*, s. 205.

²⁰ Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich...*, s. 77.

²¹ Klod Bler, *Rycarskie dospechy Evropy*, Moskwa 2006, s. 91–92.

²² Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich...*, s. 56–57, il. 21–22; Krzysztof Kwiatkowski, *Wojska Zakonu Niemieckiego...*, s. 401, 84c; Kaplica Wszystkich Świętych. Por. Stanisław Bogdanowicz, *Bazylika Mariacka w Gdańsku skarbnicą gotyku i renesansu*, Piechowice 1995, s. 69.

²³ Engel, *Waffengeschichtliche Studien...*, Bd. 3, s. 37–40.

²⁴ Augusto Boer-Bront, *The Complete Catalogue of Extant XIVth Century Armour*, version 1.6, s. 122, https://vk.com/doc-112266249_624429968?hash=RZzy8jP03SMdF348EYEZJgk5geU5qffEk3T3G6GdHiH [dostęp: 27.02.2024]; Goll, *Iron Documents...*, ref_arm 1551.

Il. 1–3. Fragmenty paneli ołtarzowych z kaplicy Wszystkich Świętych bazyliki Mariackiej w Gdańsku (wg Bernharda Engela), repr. za: Bernhard Engel, *Waffengeschichtliche Studien aus dem Detschenordensgebiet*, „Zeitschrift für Historische Waffen und Kostümkunde” 1902–1905, Bd. 3, s. 38

zasłony twarzy jest wydłużona, przypomina nos. Hełm ma przytwierdzony czepiec kolczy. Podobny przykład hełmu z zasłoną o zbliżonym kształcie widnieje w rękopisie z ok. 1400 r., tj. nr 61 *Chronique universelle* (fol. 6), przechowywanym w Bibliothèquę Municipale de Reims (il. 5)²⁵.

Druga postać, od lewej strony (il. 1), ma dzwonek hełmu opadający w części dolnej do tyłu i zakończony wywiniętą sterczyzną oraz również mocowaną skroniowo, uniesioną zasłonę. Krawędź górna owej zasłony nie tworzy jednej linii, ale jest pofalowana, „ząbkowana”. Wizur nie przedstawiono.

Kolejnym interesującym elementem omawianego przedstawienia jest łuskowy czepiec tego hełmu, nie jedyny wśród wizerunków z kaplicy Wszystkich Świętych. Można by to uznać za przedstawienie „szydlerczy”, gdyby nie przykłady innych wizerunków ikonograficznych z terenów Europy Środkowej i Zachodniej zawierających tego rodzaju motywy, nie tylko w czternastowiecznych dziełach, lecz także piętnastowiecznych. Wracając jednak do kwestii ząbkowanej zasłony, przychodzi na myśl jeszcze jedna interpretacja, związana ze wspomnianą odmianą przyłbic *pekilhube*. W Muzeum Okręgowym

²⁵ Ms 0061, fol. 6v. 2, ARCA, <https://arca.irht.cnrs.fr/iiif/106148/canvas/canvas-1281567/view> [dostęp: 27.02.2024].

Il. 4. Przyłbica (h 22ref_arm 1551), przełom XIV i XV w., Musée de l'Armée w Paryżu, fot. ze zbiorów autora

Il. 5. Rękopis *Chronique universelle*, nr 61, ok. 1400 (fol. 6), Bibliothèque Municipale de Reims, repr. za: Ministère de la Culture

w Toruniu znajduje się zdekompletowana przyłbica tego typu, datowana na ok. 1380 r.²⁶ Jej wymiary są następujące: dzwon mierzy 30,5 cm wysokości; po 15,5 cm część cylindryczna gwałtownie załamuje się, tworząc wyraźną krawędź, i łagodniej przechodzi do zwieńczenia w postaci sterczyny; średnica dzwonu u dołu przy zaczepach do mocowania czepca kolczego wynosi 21,1 cm, a wyżej u załamania dzwonu 19,5 cm. Hełm miał dwa skroniowe zawiasy służące do mocowania zasłony, która, sądząc po wczesnym opisie znaleziska autorstwa Engela, była w kształcie prostokątnej, pofalowanej blachy-daszku²⁷. Dalsze badania przeprowadzone przez Mariana Głoska i Wojciecha Wasiaka potwierdziły na przykładzie różnych wizerunków ikonograficznych (m.in. w kościele św. Antoniego w Strzelnikach, w powiecie brzeskim na Śląsku) występowanie tego rodzaju zasłon w przyłbicach *pekilhube*²⁸. Można założyć, że autor (autorzy?) gdańskiego malowidła przedstawił właśnie taką zasłonę. W krzyżackich źródłach pisanych tego rodzaju hełmy były wzmiankowane od 1364 r.²⁹

Następny fragment omawianych malowideł (il. 2) to trzy postacie rycerzy. Hełm wojownika pierwszego z prawej strony ma dzwon niezbyt ostry, ale z widocznym, wyrazistym wierzchołkiem. Zasłona typu „psi pysk”, mocowana skroniowo jest uniesiona i ukazana pod pewnym kątem. Widać prostokątną wizurę, otwory wentylacyjne i ostry przód zasłony. Być może mamy tu schematyczne wyobrażenie zasłony, podobnej do przedstawionych w omówionym niżej obrazie z Fromborka.

²⁶ Nr inw. zabytku 944.

²⁷ Nowakowski, *Średniowieczna przyłbica...*, s. 55.

²⁸ Głosek, Wasiak, *Nowe spojrzenie...*, s. 127–129, ryc. 2, 9, rekonstrukcje hełmu ryc. 14–15.

²⁹ Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk...*, s. 72–73.

Il. 6. Relief, 1378, Stadtmuseum w Kolonii, fot. ze zbiorów autora

Il. 7. Przyłbica (Chs16 ref_arm1494) z zamku Churburg w Tyrolu, 1400–1420, repr. za: Augusto Boer-Bront, *The Complete Catalogue of Extant XIVth Century Armour*, version 1.6, s. 179 (online)

Z kolei postać w środku nosi przyłbicę o dzwonie zbliżonym do dzwonu hełmu, jaki widzimy u postaci po prawej stronie na ilustracji 1. Czepiec tego hełmu został wykonany z zaokrąglonych na końcach metalowych łusek. Natomiast podniesiona zasłona ma prostą dolną krawędź, górna, stosunkowo postrzępiona, w części środkowej czołowej wznosi się. Wizury nie zostały ukazane, są za to namalowane otwory oddechowe. Prawdopodobnie właśnie postrzępiona górna krawędź zasłony tworzyła wycięcia umożliwiające walczącemu widzenie. Przedstawienia tego nie można jednak uznać za odwzorowanie „psiego pyska”. Hełm, a konkretnie jego zasłona, wykazują pewne podobieństwa do reliefu z 1378 r. przechowywanego w Stadtmuseum w Kolonii (il. 6)³⁰.

Postać trzecia od prawej strony (il. 2) na rysunkach Bernharda Engela została pokazana tylko fragmentarycznie. Widać część hełmu, zasłony oraz czepca kolczego. Zasłona, z wyraźną wypukłością, nie ma szpar wzrokowych. Kształt wypukłości przypomina nieco zasłonę hełmu (Chs16 ref_arm1494) z zamku Churburg w Tyrolu (il. 7)³¹.

W trzeciej grupie omawianego malarstwa (il. 3) można zobaczyć postać (pierwsza z prawej strony) noszącą hełm z zasłoną o podobnej wypukłości z przodu. Przyłbica ma kolczy czepiec. Szpiczasty dzwon hełmu w dolnej partii wygina się do tyłu. Zastanawia brak widocznych wizur. Czy artysta pominął ten detal w trakcie prac, czy też obie zasłony należały do typu bez szczelin wzrokowych, a jedynie z perforowanymi otworami oddechowymi? Trzeba stwierdzić,

³⁰ Por. Hans Vogts, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln. Die profanen Denkmäler, Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, Bd. 7, Düsseldorf 1930, s. 124–126.

³¹ Goll, *Iron Documents...*, ref_arm 1494.

że źródła ikonograficzne dostarczają i takich przykładów (Biblia króla Wacława IV Luksemburskiego z 1389 r., il. 8)³². Kolejną egzemplifikacją przedstawienia takiej zasłony może być piętnastowieczne malowidło z Węgier – Ołtarz Pasji z opactwa Garamszentbenedek autorstwa Tomasza z Koloszwaru (Tamás Koloszvári) z 1427 r.³³

Warto wspomnieć jeszcze o pochodzącym z ok. 1440 r. berlińskim armacie, mającym zasłonę bez szpar wzrokowych, pokrytą jednak licznymi otworami, występującymi także na wysokości oczu³⁴. Natomiast w zasłonach przyłbic pochodzących z kościoła Mariackiego w Gdańsku nie widać żadnych otworów poza oddechowymi. Jako pewną analogię dla obu przedstawień warto podać przykład zasłony przyłbicy z Musée de l'Armée (ref_arm 1551_004), która ma wypukły przód z otworami wentylacyjnymi oraz dwie wizury i jest mocowana skroniowo do dzwonu z charakterystyczną sterczynką. Hełm datuje się na lata 1390–1420³⁵.

Kolejne omówione w literaturze przedmiotu przedstawienia przyłbic pochodzą z zaginionego w czasie drugiej wojny światowej malowidła z przełomu XIV i XV w., stanowiącego dawny ołtarz w kaplicy szpitalnej św. Anny przy Szpitalu Świętego Ducha we Fromborku. Tryptyk był dziełem Mistrza retabulum toruńskiego³⁶ i do chwili wybuchu drugiej wojny światowej przechowywano go w pałacu biskupim we Fromborku. Scena środkowa ukazywała ukrzyżowanie oraz w dolnej części wątki hagiograficzne. Skrzydła podzielone były na partie górną i dolną: z lewej strony

Il. 8. Biblia króla Wacława IV Luksemburskiego z 1389 r. (fol. 167), repr. za: Manuscript Miniatures

³² Biblia Króla Wacława, Manuscript Miniatures fol.: 5v, 167, 178, <http://manuscriptminiatures.com/4743/9705/> [dostęp: 27.07.2019].

³³ Tamás Kolosvari, Kálvária-oltár, Kerészeteny Múzeum <http://www.keresztenyмуzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=73&page=0&vt=> [dostęp: 11.06.2018]. Por. Wilfried Franzen, *Tomáš z Kološváru, Oltární retábl z benediktinského opatství sv. Benedikta v Hronském Beňadiku* [w:] *Karel IV, císař z Boží milosti, Kultura a umění za vlády Lucemburků 1310–1437*, ed. Jiří Fajt, Praha 2006, s. 583–584.

³⁴ Deutsches Historisches Museum Berlin, nr inw. W 1012, 12.60, <https://www.dhm.de/archiv/ausstellungen/eisenkleider/turniere/kat054.htm> [dostęp: 27.07.2019].

³⁵ Goll, *Iron Documents...*, ref_arm 1551, 004.

³⁶ *Ibidem*, s. 85.

zobrazowano zwiastowanie i narodziny Chrystusa, z prawej zaśnięcie i koronację Marii³⁷. W głównej scenie ukrzyżowania przyłbice z podniesionymi zasłonami typu „psi pysk” noszą dwaj konni: jeden po lewej stronie krzyża, a drugi po prawej. Dzwony hełmów są pochylone do tyłu i ostro zakończone. Zasłony zaś wydłużone, o ostrych zarysach, mają po dwie trumienne w swym kształcie wizury (przedstawienie z profilu), które umocowano na zaczepach skroniowych. Pośród źródeł ikonograficznych można znaleźć hełmy z zasłonami bardzo podobnymi do okazów przedstawionych we fromborskim retabulum. Interesujące są zwłaszcza przyłbice ukazane w południowoniemieckim rękopisie z ok. 1390–1400 r. *Historia belli Troiani soluto sermone scripta* (Cod. 2915), przechowywanym w Österreichische Nationalbibliothek (fol. 65v, 67r, 56v; il. 9)³⁸. Jako analogie spośród zabytków można wskazać basinety z następujących kolekcji: Kunsthistorisches Museum we Wiedniu (ref_arm 1600; il. 10), zbiory Jewgienija Gredunowa (basinet z okolic Kaniowa na Ukrainie, który jednak nie został jeszcze metalograficznie przebadany, więc nie można potwierdzić jego średnio-wiecznego pochodzenia), Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (ref_arm 1567; il. 11); zamku Kreuzenstein w miejscowości Leobendorf (ref_arm 4378)³⁹.

Il. 9. Południowoniemiecki rękopis *Historia belli Troiani soluto sermone scripta* (Cod. 2915, fol. 56v), ok. 1390–1400, Österreichische Nationalbibliothek, repr. za: domena publiczna

Ponadto omawiane tu wizerunki hełmów z zasłonami można znaleźć na relikwiarzu z Kwidzyna, niestety zaginionym pod koniec drugiej wojny światowej. Relikwiarz, ufundowany przez biskupa pomezńskiego Jana Möncha

³⁷ *Ibidem*, s. 86.

³⁸ Manuscript Miniatures, <http://manuscriptminiatures.com/4750/11301/> [dostęp: 27.02.2024].

³⁹ Boer-Bront, *The Complete Catalogue...*, s. 206, 200, 202; Goll, *Iron documents...* ref_arm 1600 (HJRK, nr A 24), ref_arm 1567 (nr 11), ref_arm 4378.

Il. 10. Przyłbica księcia Ernesta Habsburga (ref_arm 1600), ok. 1390–1400, Kunsthistorisches Museum Wien, repr. za: Boer-Bront, *The Complete Catalogue...*, s. 205

Il. 11. Zasłona „psi pysk”, 1390–1410, Muzeum Wojska Polskiego, Warszawa, repr. za: Boer-Bront, *The Complete Catalogue...*, s. 200

(1378–1409)⁴⁰ i związany z kultem błogosławionej Doroty z Mątowów, miał formę zamykanej szafy o wymiarach: ok. 230 cm wysokość, 110 cm szerokość i 55 cm głębokość. Na czterech skrzydłach drzwi znajdowało się 16 pól z obrazami⁴¹ cztery mniejsze prezentowały herb diecezji pomezjańskiej oraz dwukrotnie przedstawiono biskupa-fundatora⁴². Dzieło pochodzi, zdaniem historyków sztuki, z ok. 1390 r.⁴³ W latach 1901–1902 Paul Klinka odrestaurował zniszczone malowidła, co w opinii uczonych spowodowało, że pewne detale malarzkie zostały zmienione⁴⁴.

Interesujący fragment znajdujący się po prawej stronie zabytku ukazywał grupę ciężkozbrojnych rycerzy w pozycji klęczącej, którym diakon prezentuje monstrencję z hostią (il. 12)⁴⁵. Hełmy, których dzwony są odchyłone do tyłu, mają

⁴⁰ Domasłowski, Karłowska-Kamzowa, *Labuda, Malarstwo gotyckie na Pomorzu...*, s. 82.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Liliana Krantz, Jerzy Domasłowski, *Katedra i Zamek w Kwidzynie*, Warszawa 1982, s. 64.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Przedstawienie to było publikowane jako odrys w formie odbicia lustrzanego przez Engela, a także we wspomnianej już pracy Andrzeja Nowakowskiego oraz nowszej publikacji poświęconej wojskowości i uzbrojeniu krzyżackiemu autorstwa Krzysztofa Kwiatkowskiego:

Il. 12. Szafa relikwiarzowa z Kwidzyna, grupa rycerzy (wg Bernharda Engela), koniec XIV i początek XV w., repr. za: Bernhard Engel, *Waffengeschichtliche Studien aus dem Deutschordensgebiet*, „Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde” 1900–19025, Bd. 2, s. 348–349

podniesione zasłony. Przedstawiono tu dwa rodzaje zasłon mocowanych na dwóch zawiasach skroniowych, lub (w jednym przypadku zasłona klapowa mocowana na zawiasie czołowym?) schematycznie zaprezentowanych, które być może należy uznać za „psi pysk”, oraz zasłonę bardziej przypominającą wczesne zasłony klapowe. Można wskazać kilka analogii dla zaprezentowanych hełmów.

Analogię dla hełmu noszonego przez rycerza znajdującego się na pierwszym planie omawianego malowidła mogą stanowić wizury z hełmów ukazanych we freskach z zamku Sabbionara (Avio) w Lombardii. W dziele tym, pochodzącym z ok. 1340 r., podjęto temat walk Gwelfów i Gibelinów (il. 13)⁴⁶.

Kolejną analogią jest zasłona przedstawiona w niemieckim rękopisie z Bayerische Staatsbibliothek (ok. 1400–1410) *Speculum humanae salvationis*, fol. 10r (il. 14)⁴⁷. Pewne podobieństwo można dostrzec również w zasłonie ukazanej na nagrobku Heinricha von Moltkego z Doberaner Münster, Bad Doberan, na terenie Meklemburgii z ok. 1404 r. (il. 15)⁴⁸, oraz w tzw. Ołtarzu Berswordtów Konrada von Soest z Dortmundu z ok. 1395 r. W tym drugim przypadku wizura hełmu jest nieco inna⁴⁹. Natomiast analogię dla zasłony klapowej może stanowić wspomniane znalezisko w postaci przyłbicy z Olsztyna. To okaz zdekompletowany, gdyż brakuje w nim właśnie zasłony, ale według Andrzeja Nowakowskiego miała ona formę klapową, mocowaną na zawiasie czołowym⁵⁰. Dzwon hełmu o łagodnym

Engel, *Waffengeschichtliche Studien...*, Bd. 2, s. 348–349, Fig. 1; Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich...*, s. 135, il. 40; Kwiatkowski *Wojska...*, s. 382, il. 70c.

⁴⁶ David Nicolle, *Arms and Armour of the Crusadin Era 1050–1350. Western Europe and Crusader States*, London 1999, s. 242–243, il. 658u.

⁴⁷ *Speculum humanae salvationis verdeutschtin prosa*, Bayerische Staatsbibliothek, <http://daten.digital-e-sammlung.de/0007/bsb00074542/images/index.html?id=00074542&seite=23&fip=193.174.98.30&nativeno=&groesser=300%25> [dostęp: 27.02.2024].

⁴⁸ Friedrich Schlie, *Kunst- und Geschichts-denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin*, Bd. 3, Schwerin 1899, <http://effigiesandbrasses.com/3034/2624/> [dostęp: 5.06.2019].

⁴⁹ Zob. [hasło] *Ołtarz Berswordtów*, Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/O%C5%82tarz_Berswordt%C3%B3w#/media/Plik:Berswordt-Altar-Mitte.jpg [dostęp: 27.02.2024]. Na temat Ołtarza Berswordtów: Konrad Lorenz, *Die Ev. St. Marienkirche zu Dortmund*, Dortmund 1981; Andrea Zupancic, Thomas Schilp, *Der Berswordt-Meister und die Dortmunder Malerei um 1400: Stadtkultur im Spätmittelalter*, Bielefeld 2002.

⁵⁰ Nowakowski, *Średniowieczny hełm...*, s. 153.

kształcie mierzył 27,5 cm wysokości, obecnie jest mocno skorodowany. Tylna ścianka dzwonu, widziana z boku, stosunkowo łagodnie odchyłała się w tył, a dolna część dzwonu w części twarzowej łagodnie wysuwała się do przodu w stosunku do górnej części. Nad czołem były pozostałości zaczepu do zasłony. Dzwon, widziany z przodu, wykazuje pewne podobieństwo do wizerunku z Kwidzyna. Hełm został zadatowany na lata 1370–80. Bliską analogię stanowi również zdekompletowana przyłbica z dawnego Zeughaus w Berlinie oraz zabytek z Siedlątkowa nad Wartą⁵¹. W krzyżackich źródłach pisanych tego typu przyłbice kryją się zapewne pod nazwą *slomhube*⁵².

Interesujące są również czepce hełmów z relikwiarza kwidzyńskiego. W literaturze można znaleźć informację, że w obu przypadkach mamy do czynienia ze schematycznie przedstawionymi czepcami kolczymi. W odrysie Bernharda Engela pierwszy rycerz ma właśnie taki czepiec⁵³. Jednak przyglądając się przedwojennemu zdjęciu zabytku, widać na nim czepce wyglądające jak pasy metalu (dotyczy to wszystkich ukazanych czepców). U pierwszego rycerza można

dostrzec 6 warstw, u drugiego 5 warstw, a u trzeciego 4 warstwy. Zakładając, że Engel wiernie odtworzył wizerunki sprzed renowacji, to przedstawienie drugiego rycerza zmieniło się w niewielkim stopniu (il. 16). Jeśli omawiane dzieło powstało w pierwszej dekadzie XV stulecia, co mogą sugerować białe, wypukłe napierśniki płytowe (kirysy?) z dłuższymi szorcami, to jest możliwe, że artysta zobrazował hełmy z podbródkami wykonanymi z metalowych pasów (folg). Takie osłony podbródka i karku pojawiły się na początku XV w., o czym świadczy pochodzący prawdopodobnie z Yorkshire rękopis *Speculum humanae salvationis* (MS. 766, fol. 29r, 31r, 38r), z ok. 1400 r., przechowywany w Morgan Library w Nowym Jorku (il. 17)⁵⁴. Tego rodzaju rozwiązania techniczne stosowano w przyłbicach również w latach późniejszych, jak

Il. 13. Fragment fresku z zamku Sabbionara (Avio) w Lombardii przedstawiającego walki Gwelfów i Gibelinów, ok. 1340, fot. ze zbiorów autora

⁵¹ *Ibidem*, s. 151.

⁵² *Ibidem*, s. 153.

⁵³ Engel, *Waffengeschichtliche Studien...*, Bd. 2, s. 349, Fig. 1.

⁵⁴ *Speculum humanae salvationis*, MS 766, fol. 29r, 31r, 38r, The Morgan Library & Museum, <http://ica.themorgan.org/manuscript/thumbs/131050> [dostęp: 25.07.2019].

Il. 14. Niemiecki rękopis *Speculum humanae salvationis* (fol. 10r), ok. 1400–1410, Bayerische Staatsbibliothek w Monachium, repr. za: domena publiczna

Il. 15. Nagrobek Heinricha von Moltkego z Doberaner Münster, ok. 1404, Bad Doberan (Meklemburgia), repr. za: Friedrich Schlie, *Kunst- und Geschichtsdenkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin*, Bd. 3, Leipzig 1899, s. 675

Il. 16. Szafa relikwiarzowa z Kwidzyna, grupa rycerzy (wg Bernharda Engela) po konserwacji, fot. ze zbiorów autora

Il. 17. Rękopis *Speculum humanae salvationis* (MS. 766, fol. 38r), ok. 1400, prawdopodobnie Yorkshire, repr. za: Morgan Library & Museum

na to wskazuje choćby epitafium Wierzbicy z Branic z 1425 r. (il. 18), a także być może wizerunek z płyty nagrobnej tegoż rycerza⁵⁵.

Przedsta-
wienia
przyłbic...

Il. 18. Epitafium Wierzbicy z Branic, ok. 1425, Muzeum Narodowe w Krakowie, fot. ze zbiorów autora

W przypadku nagrobka zasłona jest bardziej zbliżona do zasłony w hełmie pierwszego rycerza z kwidzyńskiego relikwiarza niż do zasłony typu „psi pysk”. Warto wspomnieć o jeszcze jednym istotnym przedstawieniu ikonograficznym rzeźbie św. Jerzego z kaplicy poświęconej temu świętemu w gdańskiej bazylice Mariackiej (il. 19)⁵⁶.

Konna postać rycerza zabijającego kopią smoka, datowana na ok. 1400 r., nosi cechy parlerowskie⁵⁷. Święty ma na głowie hełm – basinet bez zasłony twarzowej z czepcem. Gdańska rzeźba jest podobna do obecnie mocno zniszczonej konnej postaci św. Jerzego ze Starej Kościelnicy, również datacje obu dzieł są zbliżone⁵⁸. Na pierwszy rzut oka czepiec gdańskiego rycerza wygląda na schematycznie przedstawioną kolczugę. Przy dokładniejszym oglądzie można zauważyć charakterystyczne elementy pasków pokrytych złotą farbą. Złożony pasek występuje przy twarzy, przy krawędzi dolnej oraz w połowie konstrukcji, w miejscu, które można uznać za styk obu płyt osłony. Wygląda na to, że górna część nachodzi na dolną

⁵⁵ Piotr A. Nowakowski, *Arsenale domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006, s. 113, il. 7–11.

⁵⁶ Monika Jakubek-Raczkowska, *Rzeźba gdańska z przełomu XIV i XV wieku*, Warszawa 2006, s. 59–60, il. 12; *Kościół Mariacki w Gdańsku. Malarstwo i rzeźba*, red. Jacek Friedrich, Gdańsk 2019, s. 74.

⁵⁷ Jakubek-Raczkowska, *Rzeźba gdańska...*, s. 60.

⁵⁸ Rzeźba ze Starej Kościelnicy jest przechowywana obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie, nr inw. 30/I, por. *ibidem*, s. 60, il. 13, 14a–b.

Il. 19. Święty Jerzy zabijający smoka, fragment rzeźby, ok. 1400, bazylika Mariacka w Gdańsku, fot. ze zbiorów autora

plytę osłony szyi i karku dachówkowa-
to. Niestety na rzeźbie nie widać śladów
łączeń w postaci nitów. Co istotne, oba
dzieła różnią się także pod względem
przedstawienia czepca. U św. Jerzego
ze Starej Kościelnicy czepiec sprawia
bowiem wrażenie wyraźnie pofalowa-
nego, czyli bardziej przypomina układ
siatki kolczej zwisającej z hełmu⁵⁹. Zło-
cone pasy (lamówki), biegnące wzdłuż
krawędzi płyt, występują w grand ba-
sinecie ukazanym na angielskim wi-
trażu z kościoła w Norwich, datowa-
nym na lata 1420–1430⁶⁰. Jak dotąd nie
udało się znaleźć w ikonografii podob-
nego wizerunku czepca kolczego i, jeśli
tok rozumowania jest właściwy, mamy

do czynienia z rzadkim przedstawieniem grand basinetu (bez zasłony twarzy)
w tej części Europy⁶¹. Tego określenia należy użyć również w odniesieniu do przył-
bicy (względnie dwóch przyłbic) z kwidzyńskiego relikwiarza. Co ważne, w źród-
łach pisanych z terenów Prus Zakonnych można przeczytać wzmianki o zaku-
pieniu w 1400 r. podbródków do hełmów w liczbie 20, a przy innej transakcji
aż 107 sztuk⁶². Natomiast przeprowadzona w 1404 r. lustracja zbrojowni wielkie-
go komtura krzyżackiego wykazała obecność w arsenale 53 *helme mit berten*⁶³.

Kolejnym hełmem przedstawionym w ikonografii, który został zbadany,
jest przyłbica umieszczona w jednej z kwater sławnego Poliptyku Grudziąd-
zkiego, obecnie przechowywanego w Muzeum Narodowym w Warszawie
(Śr. 22/1–5 MNW). To wspaniałe dzieło pochodzi prawdopodobnie z ostatniej
ćwierci XIV stulecia. Daty powstania retabulum przyjmowane przez historyków
wahają się od 1380 r. do 1410 r. Najczęściej podaje się rok 1390 jako okres ukoń-
czenia dzieła. Pod względem konstrukcyjnym Poliptyk Grudziądzki jest penta-
ptykiem o dwu parach ruchomych skrzydeł, mocowanych na krawędziach części
środkowej i kolejno zamykanych. Dekorację wszystkich części stanowią obrazy
tablicowe, przy czym tablice skrzydeł malowane są obustronnie. Poliptyk może być
pokazywany w trzech różnych układach. Łącznie dzieło zawiera dwa duże obrazy

⁵⁹ *Ibidem*, s. 60, il. 14a–b.

⁶⁰ Tobias Capwell, *Armour of the English Knight 1400–1450*, London 2015, s. 101, fig. 1.110.

⁶¹ Hełmy, w których dzwon ma osłonę szyi i karku złożoną z kilku płyt – folg będących integralną częścią całej konstrukcji – na przykładzie relikwiarza z Kwidzyna oraz epitafium Wierzbicy z Branicy, uwzględniając istniejącą terminologię, można w zasadzie określić jako wczesną formę grand basinetu.

⁶² Nowakowski, *Uzbrojenie...*, s. 75.

⁶³ *Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. Walther Ziesemer, Danzig 1916, s. 2.

tablicowe części środkowej, każdy o wymiarach 123 cm na 204,5 cm oraz 16 obrazów skrzydłowych, na 8 tablicach, z których każda ma wymiary ok. 123 cm na ok. 93 cm. Historycy sztuki wskazują na pewne związki grudziądzkiego ołtarza ze sztuką czeską i włoską⁶⁴. Italianizmy są kojarzone z kompozycją, natomiast wpływ artystów z Czech jest widoczny w sposobie ukazania twarzy postaci⁶⁵.

Przyłbicę namalowano w scenie pochodzącej z wewnętrznej części lewego skrzydła, rewersie, ukazującym niesienie krzyża – widzimy ją na głowie zbrojnego, którego przedstawiono fragmentarycznie w górnej części, po prawej stronie kwatery (il. 20). Dzwon namalowanego hełmu ma tylną ścianę niemal pionową, jest ostro zakończony, u dołu zaś dodano czepiec kolczy. Zasłona hełmu jest wydłużona („psi pysk”), a mocowanie takie jak w omawianych powyżej hełmach. Występuje tu jedna wizura z 8 prostokątnymi szczelinami⁶⁶. Tego rodzaju wizury można zaobserwować już w zasłonach z pierwszej połowy XIV w. Przykładem są zasłony hełmów przedstawione na angielskich nagrobkach, podobny system szczelin wzrokowych wykorzystano w przyłbicy przechowywanej w muzeum na Wawelu (nr 4461) oraz we wspomnianym już basinecie z zamku Churburg (nr 1494)⁶⁷. Podobny system wizur występuje także np. w zasłonie (nr 1506) basinetu z Bernisches Historisches Museum w Szwajcarii (il. 21)⁶⁸. W dolnej części zasłony z Poliptyku

Il. 20. Poliptyk Grudziądzki – niesienie krzyża, ok. 1390, tempera na drewnie jodłowym, Muzeum Narodowe w Warszawie, fot. ze zbiorów autora

⁶⁴ Alicja Karłowska-Kamzowa, *Kontakty artystyczne z Czechami w malarstwie gotyckim Śląska, Pomorza Wschodniego i Kujaw*, „Folia Historiae Artium” 1980, t. 16, s. 51.

⁶⁵ Sylwia Getka-Pesta, *Stan badań nad Ołtarzem Grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki” 2012, t. 20, s. 115–137.

⁶⁶ Jako ciekawostkę można podać, iż przeglądając zdjęcia z rekonstrukcji bitwy grunwaldzkiej z 2019 r., odbywającej się na terenie pól bitewnych rejonu Stębarku i Grunwaldu, natknąłem się na rekonstruktora noszącego hełm, który być może był inspirowany wizerunkiem na przedstawionym Poliptyku Grudziądzkim lub też stanowił świadomą rekonstrukcję. Zob. hełm widoczny po lewej stronie pierwszego zdjęcia oraz po prawej stronie drugiego zdjęcia, <http://m.wm.pl/2019/07/orig/grunwald-563732.jpg>; <http://i.wm.pl/00/11/54/70/f/img-2097-picture5d2a224af30f4.jpg> [dostęp: 20.06.2019]. Warto zauważyć, że na stronach internetowych poświęconych średniowiecznemu uzbrojeniu można również znaleźć interesujące próby rekonstrukcji oparte na przedstawieniach hełmów z Gdańska i Kwidzyna, zob. Szkoła Fechtunku Historycznego Maximus <http://www.szkolamaximusa.fora.pl/viewimage.php?i=244> [dostęp: 28.07.2019]. Inne przykłady por. Freha, <http://www.freha.pl/index.php?showtopic=7318&st=40> [dostęp: 27.07.2019].

⁶⁷ Goll, *Interdisciplinary studies...*, ref_arm 4461 (nr muzealny 4252), ref_arm 1494 (CH 16).

⁶⁸ *Ibidem*, ref_arm 1506, nr muzealny BHM 112.

Il. 21. Zasłona hełmu (ref_arm 1506), 1380–1400, Bernishes
Historisches Museum, Berno, repr. za: Boer-Bront, *The Complete
Catalogue...*, s. 164

Grudziądzkiego są widoczne otwory oddechowe. Przykłady podobnej zasłony z tego rodzaju wizurą można zobaczyć na ilustracjach z francuskich kodeksów rękopiśmiennych: Giovanniego Boccaccia *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renommées* z 1403 r., fol. 148 (il. 22)⁶⁹ oraz manuskryptu nr 12559 *Le Chevalier errant* z ok. 1400 r., fol. 44r (il. 23)⁷⁰.

Bardzo interesującym zabytkiem jest wyrób złotnictwa pomorskiego z czasów krzyżackich, tzw. cyborium z kościoła Ścięcia św. Jana Chrzyciela z Chojnic⁷¹, datowane na lata 1400–1410 (il. 24)⁷². Dzieło to zostało ufundowane prawdopodobnie przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Ulryka von Jungingena. Wykonana ze złoczonego srebra sześcioboczna puszką (37,5 cm wysokości) ma sześciolistną stopę (średnica 14 cm) z sześcioma herbami symbolizującymi dostojników zakonu krzyżackiego, domalowanymi najprawdopodobniej

⁶⁹ Giovanni Boccaccio, *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renommées* (fol. 148r), <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84521932/f305.item.zoom> [dostęp: 5.06.2019].

⁷⁰ *Le Chevalier errant* (fol. 42r), Manuscript Miniatures, <http://manuscriptminiatures.com/4882/14163/> [dostęp: 27.07.2019].

⁷¹ Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie...*, s. 129, 183.

⁷² *Ibidem*, s. 130.

Il. 22. Giovanni Boccaccio, *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renommées* (fol. 148r), 1403, repr. za: Gallica

Il. 23. Manuskrypt nr 12559 *Le Chevalier errant* (fol. 42r), ok. 1400, repr. za: Manuscript Miniatures

w XIX w., spoczywającą na płaskim talerzu i cokole⁷³. Puszka na szczycie jest zwieńczona wielobocznym hełmem, zakończonym kostką, nad którą znajdował się prawdopodobnie krzyż⁷⁴. W prostokątnych polach o wymiarach 4,5 cm na 5 cm przedstawiono sceny pasyjne: Chrystus w ogrójcu, przed Piłatem, koronowanie cierniem, niesienie krzyża, pieta oraz ostatnia niedokończona scena⁷⁵.

Il. 24. Cyborium, poszczególne fragmenty, pocz. XV w., Muzeum Diecezjalne w Pelplinie, repr. za: *Przewodnik ilustrowany Pelplin*, red. ks. Wincenty Pytlik, Katarzyna Szroeder-Dowjat, Warszawa 2015, s. 131

Przyłbicę można znaleźć w scenie niesienia krzyża – postać z lewej strony nosi hełm, który z tyłu ma ostro zakończony dzwon i uniesioną zasłonę „psi pysk” o wyraźnych kształtach⁷⁶. Również w scenie przed Piłatem występuje rycerz z przyłbicą o ostro zakończonym dzwonie, z podniesioną zasłoną i wspaniałym

⁷³ *Ibidem*, s. 102.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 183.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 172, 178, 182, 183, 295.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 183.

pióropuszem. W odniesieniu do wizerunków „psi pysk” pochodzących z terenów Prus Zakonnych warto wspomnieć jeszcze o pieczęci miasta Chełmna, na której ukazano konnego rycerza w basinie z podniesioną zasłoną⁷⁷. Dzwon jego hełmu ma zaokrąglony wierzchołek, a dolna partia jest odchylona do tyłu. Zasłona jest podniesiona, szczegóły nie zostały więc uwidocznione.

Współcześnie dysponujemy stosunkowo nieobszernym zespołem materiałów ikonograficznych z terenów państwa krzyżackiego z drugiej połowy XIV i początku XV w., w którym można znaleźć przedstawienia hełmów z zasłonami twarzowymi. Uwzględniając schematyczność niektórych z omawianych wizerunków, można podkreślić spory realizm tych dzieł. W tekście zostały zaprezentowane wyniki analizy porównawczej hełmów przedstawionych w pięciu dziełach sztuki pochodzących z terenów Prus Krzyżackich: panelach ołtarzowych z kaplicy Wszystkich Świętych z bazyliki Mariackiej w Gdańsku, retabulum fromborskim, relikwiarzu z Kwidzyna, Poliptyku Grudziądzkim i, badanym po raz pierwszy pod kątem bronioznawczym, cyborium z Chojnic. W tych analizach, jak się okazało, istotną rolę odegrała również figura św. Jerzego z bazyliki Mariackiej w Gdańsku. W omawianych dziełach sztuki można znaleźć przedstawienia przyłbic o różnych kształtach dzwonu i rodzajach ukazanych zasłon. Wśród nich są okazy o zasłonach w formie „psi pysk” (retabulum fromborskie oraz cyborium z Chojnic). W przypadku retabulum analogię stanowią zarówno miniatury z rękopisów, jak i zachowane do dziś okazy muzealne z Warszawy (ref_arm 1567 (nr 11), Wiednia (ref_arm 1600) i z prywatnej kolekcji na Ukrainie. Zasłony z wypukłością na przodzie (panele ołtarzowe z kaplicy Wszystkich Świętych w bazylice Mariackiej w Gdańsku) mają swoje odpowiedniki w postaci przedstawień w Biblii króla Wacława IV Luksemburskiego, a także wykazują znaczne podobieństwa do innych zachowanych do naszych czasów basinetów z Musée de l'Armée i Churburga (ref_arm 1551 oraz ref_arm 1494). Wspomniane dzieło zawiera również przedstawienia hełmów z zasłonami o innych kształtach, w tym przypominającą ruchomy daszek (postać druga z prawej strony na il. 2, podobieństwo do zasłon mocowanych w odmianach *pekilhube*) oraz przyłbicę z postrzępioną zasłoną o owalnych wycięciach zamiast typowych wizur. Również w obu przypadkach ikonografia z różnych terenów Europy (Śląsk oraz Nadrenia) zawiera przykłady przyłbic o bardzo podobnych zasłonach. Ciekawostką gdańskich przedstawień są też czepce łuskowe hełmów.

Przyłbica pokazana w Poliptyku Grudziądzkim jest kolejnym przykładem hełmu, którego zasłona „psi pysk” wykazuje pokrewieństwo z hełmami namalowanymi we francuskich rękopisach: *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renommées*⁷⁸ oraz *Le Chevalier errant*⁷⁹.

⁷⁷ Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk...*, s. 45, rys. 16.

⁷⁸ Boccaccio, *De Claris mulieribus...*, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84521932/f305.item.r=francais+598.zoom> [dostęp: 26.02.2024].

⁷⁹ *Le Chevalier errant...*, fol. 42r.

W relikwiarzu z Kwidzyna ukazano również hełm z zasłoną klapową, ale najbardziej interesujące wizerunki z Prus Krzyżackich to przyłbica z czepcami z pasów metalu (jak w epitafium Wierzbity z Branic) oraz otwarty basinet św. Jerzego z bazyliki Mariackiej w Gdańsku. Oba te przedstawienia należy określić jako rzadkie w tej części Europy przykłady wczesnych odmian grand basinetów, które w Europie Zachodniej pojawiają po 1400 r.⁸⁰ Mogą one świadczyć o tym, że nowoczesne uzbrojenie zachodnioeuropejskie szybko docierało do Prus Zakonnych, na co wskazują również źródła pisane o *helme mit berten*. Formułując ostateczne wnioski, należy podkreślić jeszcze kilka istotnych faktów. Do Prus w XIV i na początku XV stulecia przybywały bardzo liczne rzesze rycerzy-gości oraz żołnierzy zaciężnych. Owi krzyżowcy, podążający na wojnę z litewskimi „saracenami”, przybywali z Niemiec, Francji, Niderlandów, Czech, Śląska i innych zakątków Europy. Mamy więc do czynienia z przedstawicielami krajów, w których powstały wizerunki analogiczne do omówionych prac z terenów państwa zakonnego. To zaś może wskazywać, że przyczyną dużej zbieżności odmian hełmów z odległych geograficznie obszarów są zagraniczne zakupy uzbrojenia⁸¹ albo kopiowanie zaobserwowanych okazów przez miejscowe rzemiosło.

Podsumowując, opisane powyżej dzieła sztuki zawierają stosunkowo wierne prezentacje istniejących odmian uzbrojenia ochronnego. Na podstawie przywołanych materiałów ikonograficznych trzeba stwierdzić, że podobne odmiany występowały zarówno w przedstawieniach z różnych rejonów Europy Środkowej i Zachodniej, jak i w formie zabytków, oryginalnych hełmów z okresu późnego średniowiecza, co jest dowodem na ówczesną wymianę w zakresie wiedzy militarnej oraz samego uzbrojenia. Hełmy noszone przez wojska krzyżackie w omawianym okresie miały zróżnicowane formy dzwonu i różne warianty czepców (łuskowe, kolcze, płytowe). Zasłony tych hełmów, wyróżniające się bogactwem kształtów i odmian, były mocowane na zawiasach skroniowych oraz na zaczepie czołowym.

Bibliografia

- Bler Klod, *Rycarskie dospechy Evropy*, Moskva 2006.
- Boccaccio Giovanni, *De Claris mulieribus, traduction anonyme en français Livre des femmes nobles et renomnees*, fol. 148r, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84521932/f305.item.zoom> [dostęp: 5.06.2019].
- Boer-Bront Augusto, *The Complete Catalogue of Extant XIVth Century armour*, version 1.6, https://vk.com/doc-112266249_624429968?hash=RZzy8jP03SMdF348EYEZJgk5geU5qffEk3T3G6GdHiH [dostęp: 27.02.2024].
- Capwell Tobias, *Armour of the English Knight 1400–1450*, London 2015.
- Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. Walther Ziesemer, Danzig 1916.

⁸⁰ Capwell, *Armour...*, s. 95.

⁸¹ W 1404 r. Krzyżacy mieli w zbrojowni malborskiej 15 przyłbic z Genui – *genwische huben*, por. Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk...*, s. 77.

- Domasłowski Jerzy, Karłowska-Kamzowa Alicja, Labuda Adam S., *Malarstwo gotyckie na Pomorzu Wschodnim*, Warszawa 1990.
- Engel Bernhard, *Waffengeschichtliche Studien aus dem Deutschordensgebiet*, „Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde” 1900–1902, Bd. 2.
- Engel Bernhard, *Waffengeschichtliche Studien aus dem Deutschordensgebiet*, „Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde” 1902–1905, Bd. 3.
- Franzen Wilfried, *Tomáš z Kološváru, Oltární retábl z benediktinského opatství sv. Benedikta v Hronském Beňadiku* [w:] *Karel IV, císař z Boží milosti, Kultura a umění za vlády Lucemburků 1310–1437*, ed. Jiří Fajt, Praha 2006.
- Getka-Pesta Sylwia, *Stan badań nad Ołtarzem Grudziądzkim*, „Rocznik Grudziądzki” 2012, t. 20.
- Glinianowicz Marcin, *Zastłona typu „psi pysk” ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, „Acta Militaria Mediaevalia” 2010, t. 6.
- Głosek Marian, Nowakowski Andrzej, *Średniowieczna przyłbica z Muzeum Okręgowego w Toruniu. Przyczynek do znajomości bałtyjskiego uzbrojenia ochronnego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1980, R. 28, z. 1.
- Głosek Marian, Wasiak Wojciech, *Nowe spojrzenie na problem przyłbicy pekilhube z Torunia* [w:] *Cum Arma per Aeva. Uzbrojenie indywidualne na przestrzeni dziejów*, red. Paweł Kucypera, Piotr Pudło, Toruń 2011.
- Goll Matthias, *Iron Documents. Interdisciplinary Studies on the Technology of Late Medieval European Plate Armour Production between 1350–1500*, Philosophical Faculty of University of Heidelberg, 2013, ref arm: 2082, 1528 [rozprawa doktorska].
- Jakubek-Raczkowska Monika, *Rzeźba gdańska z przełomu XIV i XV wieku*, Warszawa 2006.
- Kościół Mariacki w Gdańsku. Malarstwo i rzeźba*, red. Jacek Friedrich, Gdańsk 2019.
- Krantz Liliana, Domasłowski Jerzy, *Katedra i Zamek w Kwidzynie*, Warszawa 1982.
- Kwiatkowski Krzysztof, *Wojska Zakonu Niemieckiego w Prusach 1230–1525. Korporacja, jej pruskie władztwo, zbrojni, kultura wojny i aktywność militarna*, Toruń 2016.
- Lorenz Konrad, *Die Ev. St. Marienkirche zu Dortmund*, Dortmund 1981.
- Nadolski Andrzej, *Hełm i fragmenty zbroi z Siedlątkowa*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologii i Etnografii” 1963, nr 15.
- Nicolle David, *Arms and Armour of the Crusadin Era 1050–1350. Western Europe and Crusader States*, London 1999.
- Nowakowski Andrzej, *Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order’s State in Prussia*, Łódź 1994.
- Nowakowski Andrzej, *Średniowieczny hełm z Olsztyna*, „Rocznik Olsztyński” 1989, t. 16.
- Nowakowski Andrzej, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w.*, Łódź 1980.
- Nowakowski Piotr Andrzej, *Arsenały domowe rycerstwa polskiego w średniowieczu*, Toruń 2006.
- Szczepkowska-Naliwajek Kinga, *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, ziemi chełmińskiej i Warmii*, Wrocław 1987.
- Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*, red. Andrzej Nadolski, Łódź 1990.
- Vogts Hans, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln. Die profanen Denkmäler, Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, Bd. 7, Düsseldorf 1930.
- Wasiak Wojciech, *Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pekilhube z Kościoła*

- w *Strzelnikach koło Brzegu* [w:] *Broń i wojna w dziejach człowieka*, red. Katarzyna Badowska, Wojciech Wasiaś, Piotr Łuczak, Łódź 2009.
- Zupancic Andrea, Schilp Thomas, *Der Berswordt-Meister und die Dortmunder Malerei um 1400: Stadtkultur im Spätmittelalter*, Bielefeld 2002.
- Żygulski Zdzisław jr, *Broń w dawnej Polsce na tle Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982.

Przedsta-
wienia
przyłbic...

Visored Bascinet in Iconography from The Teutonic Order's State in Prussia

The article analyses armament presented in gothic art from the last quarter of 14th century and the beginning of 15th century in Teutonic Prussia, introducing late medieval visored bascinets. Among examined pieces of art are: no longer existing altar panels from the All Saints Chapel in St. Mary's Basilica in Gdańsk, Polptych of Grudziądz from the National Museum in Warsaw, lost Retabulum painting from Frombork and also lost Reliquary from Kwidzyn. Furthermore author of the article analyses a piece of gothic silversmithing from Gdańsk area, called ciborium. This particular piece originated from the John the Baptist Church in Chojnice and is currently stored in the treasury of Diocesan Museum in Pelplin. It has not been discussed by the armour experts so far.

Examined images of pig faced bascinets and klappvisiers have quite a few analogies in the iconography of other countries in Central and Western Europe. Comparison with existing artefacts reveals much similarity when it comes to shapes with the helmets from the museum collections. During research author also analysed bascinets on two statues of St. George: first is located in St. Mary's Basilica in Gdańsk (dated around 1400) and the other one is located in Stara Kościelnica in Malbork County.

Main conclusion of the presented study on helmets is the realism of analysed images (despite some schematism, it also applies to the images from the All Saints Chapel in St. Mary's Basilica in Gdańsk). Reviewed bascinets should be included to modern type and were commonly worn by the knights in the last quarter of the 14th century. There might be some doubts when it comes to the helmets depicted on the Reliquary from Kwidzyn, however after further research author includes bascinets with aventails to the early type of great bascinets (this also applies to the helmet shown on the statue of St. George in St. Mary's Basilica in Gdańsk).